

France Škerl

O nekaterih specifičnih oblikah v narodni zavesti primorskih Slovencev v najnovejši dobi, zlasti v dobi NOB

Primorski Slovenci so obrobni del slovenskega naroda, ki na zahodnih straneh svoje zemlje meji na romanski narod Italijanov oziroma Furlanov. Ta položaj je močno vplival na njihovo narodno zavest. Kot obrobni del svojega naroda so močneje občutili nevarnosti italijanskega sosedstva, zlasti je to veljalo od časov, ko so se začela krepiti znamenja italijanskega imperializma in njegove ofenzivnosti nasproti vzhodnim sosedom na račun Avstrije oziroma jugoslovanskih narodov. Znamenja italijanskega imperializma so začela naraščati po zedinjenju Italije, ko so se pojavljale tendence po strateško utemeljenih mejah na severovzhodu. Imperialistom so šli na roke irendisti v Avstriji, to je Italijani v Trstu, Gorici in istrskih mestih. Z razvojem iredentizma so pa odnosi Slovencev in Hrvatov do Italijanov postajali vedno bolj problematični. Italijani v splošnem zlasti Slovencev niso dosti poznali, toda še tisti, ki so jih, so že v 19. stoletju zagovarjali tezo o nujnosti asimilacije vseh Slovencev in Hrvatov, češ da nimajo svoje kulture (Pacifico Valusso), da so le kmetje in pastirji. To seveda ni bilo res. Slovenski kmetje, ki so segali v predmestja Gorice in Trsta, podeželje pa je sploh bilo kompaktno slovensko, narodno čisto, so bili ljudje, ki so brali veliko in se sami izobraževali. Vedeli so, kaj se dogaja v Gorici, Trstu, na Balkanu in v svetu. Če že niso imeli jasnih znanstvenih pojmov o svoji pravici, o pravici naroda in njegovega razvoja ter življenja, so svoje naravne pravice tembolj dojemali čustveno, aktivno in pasivno z vso svojo bitnostjo.

Poseben pomen za Slovence na Primorskem so imeli pesniki in pisatelji sploh. Pravzaprav moramo reči, da so imeli izreden pomen za razvoj narodne zavesti primorskih ljudi. Ljudstvo jih je bralo in jim tudi samo dajalo spodbude. Zlasti velja to za Simona Gregorčiča, ki je imel na primorsko ljudstvo velik vpliv. Če velja, da je pesnik videc bodočnosti in poznavavec skritih sil človeške usode, potem moremo reči to o pesniku Gregorčiču. Iz dna duše je zaslutil gorje, ki ga bo slovenski zemlji prinesel italijanski imperializem. V pesmi »Soči«, v kateri tako nazorno slika lepoto planinske reke, je napovedal strahote viharja, ki »prihrumel z gorskega bo juga«. Vso ljubezen do svoje zemlje in odpor do krivične imperialistične vojne je zlil v naročilo Soči, kako naj ravna z vsiljivimi tujci.

* Ta prispevek je bistveno razširjeni referat, ki sem ga imel na zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v prvi polovici septembra 1969 v Ohridu.

*Takrat se spomni, bistra Soča,
kar gorko ti srce naroča:
kar bode shranjenih voda
v oblakih tvojega neba,
kar vode v tvojih bo planinah,
kar vode v cvetnih je ravninah,
točas prodrvi vse na dan,
narasti, vzkipi v tok strašan!
Ne stiskaj v meje se bregov,
srdita čez bregove stopi,
ter tujce, zemlje-lačne vtopi,
na dno razpenjenih valov!«*

S temi besedami je pesnik izrazil zle slutnje pred italijanskim imperializmom. Uresničile so se dobrih deset let po njegovi smrti, ob koncu prve svetovne vojne, ko je Italija za nagrado za udeležbo na strani antante dobila Slovensko Primorje in Istro z Zadrom ter nekaj otoki. Za Slovence je njen prihod pomenil zlom idealov majniške deklaracije.

Primorski Slovenci so bili narodni, to se pravi ljudstvo žive, visoko razvite narodne zavesti. Toda primorski nacionalizem ni bil pohlep po tuji zemlji, ogrožanje soseda, tujega naroda. Primorski nacionalizem je bil samoobramba ogroženega ljudstva, ki je hotelo živeti, a ga je sosed zapisal smrti. Prezir do teh kmetov je tujec pokazal že med vojno, ko je v znanih soških ofenzivah zasedel nekaj kvadratnih kilometrov slovenske zemlje. Že v prvih dneh je brutalno postrelil 10 slovenskih ljudi pri Idrskem, ker so jih obdolžili, da so streljali na Italijane, dejansko pa so se Italijani streljali sami med seboj. Za decimacijo je sledil odgon prebivavstva v internacijo. V tem stilu preganjanja slovenskih ljudi se je italijanski odnos do »tujerodcev« nadaljeval po vojni. Še pred podpisom rapallske pogodbe je pogorel slovenski narodni dom v Trstu. Še preden so fašisti prišli na oblast, so tudi liberalni režimi začeli zatirati Slovence kot narod. Pod fašističnim režimom so pa Slovenci in Hrvati bili sploh brezpravno ljudstvo. Nanje se je zgrnilo nasilje, kakršnega dotlej Evropa še ni videla. Kot narodna manjšina so bili prepuščeni sami sebi, svojim lastnim močem. V brezmejnem nasilju so spoznali notranji ukaz vseh zatiranih, ki se je glasil: vzdržati in upati na rešitev. Morali so vzdržati strahote nasilja in potujčevanja. Upanje v bodočnost je zopet lepo izrazil pesnik s svojo vizijo. »Rasti, rasti, grenki oreh« je zapisal Srečko Kosovel v pesmi »Oreh«, ki je tedaj postal razumljiv slehernemu preprostemu človeku.¹

V letih fašistične diktature je položaj za slovenske ljudi bil položaj plesavca na vrvi. Zapoved zanje je bila, naj drže ravnotežje med trenutnim nasiljem in upanjem v boljšo bodočnost. Zaradi najbrutalnejših oblik fašističnega nasilja so Slovenci gledali na vzhod v Jugoslavijo. Živeli so v veri in upu, da more priti rešitev le iz Jugoslavije, sami pa da niso bili dovolj močni. Po drugi strani so pa iz Jugoslavije prihajali žalostni glasovi o strankarstvu, korupciji, o neresenem nacionalnem vprašanju, o zatiranju vseh in vsakega, ki je nastopil za pravico. Zatem je prišla monarhična diktatura, zlasti pa sporazum med Cianom in Stojadinovićem, ko so se Primorci čutili najbolj zapuščene, ker jih je Beograd

¹ Zbrano delo I, str. 221.

pustil na cedilu. Prepuščeni samim sebi so se upirali fašističnemu nasilju s sabotažami in požiganjem italijanskih šol. Dejanja so bila izraz narodne zavesti, da se Primorci ne dajo uničiti, da so za narodno osvoboditev pripravljeni boriti se do kraja (Gortan, Bazovica). Zagovorniki te linije so bili tigrovci, to je člani narodnorevolucionarnega gibanja, ki so v svoji politiki vodili izrazito antifašistično smer.²

Metodično drugačno pot so ubrali mladi komunisti, ki jih je vodil Pinko Tomažič. Njihov program je slonel na izjavi treh partij, to je komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije. V pričakovanju imperialistične vojne so mladi komunisti začeli zbirati protifašistične elemente za ustvaritev ljudske fronte. Naposled so začeli pripravljati oboroženo vstajo, ki naj bi nastala ob vstopu Italije v vojno. V njej naj bi ustanovili slovensko sovjetsko republiko, ki bi obsegala vse pokrajine, ki spadajo v Zedinjeno Slovenijo. S tako republiko so hoteli rešiti socialno in narodno vprašanje slovenskega naroda. Do vstaje ni prišlo, ker so Pinka in tovariše prej aretirali in zaprli. Z njimi so zaprli še mnogo drugih in jih poslali na drugi tržaški proces decembra 1941.

Na tem mestu moramo omeniti, da je bil med primorskimi Slovenci vso dobo med dvema vojnama silno razvit antifašizem. Razvit je bil do tolikšne stopnje, da moremo reči o njem, da je bil splošna last vsega ljudstva. Vanj so se vključili vsi ljudje brez razlike politične usmerjenosti, ker so vsi bili narodno zavedni. Korenine je pravzaprav imel v zlih slutnjah pred italijanskim imperializmom izpred prve svetovne vojne. Čas med obema vojnama je mržnjo do Italijanov še poostril. Ker je nosivec italijanskega režima bil fašizem, je odpor imel značaj antifašizma, toda dejansko ni šlo samo za antifašizem, temveč tudi za protitalijanstvo, seveda ne v smislu kake napadalnosti, temveč v smislu obrambne ogroženosti slovenskega ljudstva. To posebnost je lepo izrazil France Magajna v članku »Rojstvo in življenje Osvobodilne fronte v Gornjih Vremah«: »Lahov nismo mrzili zato, ker so Lahi, pač pa zato, ker so se pritepli od daleč in hoteli vladati nas, ki smo tu doma, in hoteli jesti naš kruh, ki je še nam prepičel, in ker so hoteli, da bi mi utonili v njih in kot Slovenci izginili s sveta«³. Magajna je s temi besedami pravzaprav povedal, kar so vedeli vsi Slovenci, da namreč proti Slovincem niso bili samo fašisti, temveč tudi režimi pred fašizmom. Razmerje med Slovenci in Italijani je bilo zato vedno napeto, kajti Slovenci se z italijansko oblastjo niso hoteli nikoli sprijazniti.

Morda razpoloženja Slovencev do Italijanov kot gospodarjev nad slovensko usodo in zvestobe Slovencev svoji zemlji in svojemu jeziku ni nihče izrazil bolje kakor tržaški advokat Bruno Matosel-Loriani v pismu tržaškemu federalu Grazioliju, ko mu je razložil svoj odnos do Slovencev. Bruno Matosel seveda ni razložil samo svojega odnosa do Slovencev, temveč je hkrati v njem nehote izrekel priznanje narodni zavesti Slovencev, njihovi volji, da morajo na svoji zemlji vzdržati in prenesti vse nasilje fašističnih gospodarjev. O Slovincih je zapisal, da se »duhovno nikoli ne bodo dali pridobiti, vedno bodo naši sovražniki, pripravljeni, da nam skočijo v hrbet«. In Matosel je z vso strastjo zapisal, da so vsi taki, »tudi tisti, ki se hlinijo, da nam služijo, da nas ljubijo, da so naši, so v največji meri krivi in nezanesljivi«.

² Spanger, Bazoviški spomenik; Dr. Vjekoslav Bratulić, Socialistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941), Putevi revolucije 1964, št. 3—4, str. 172—179.

³ Nova Gorica 26. IX. 1952, št. 39.

»Po dvajsetih letih italijanskega gospostva, po 18 letih fašističnega režima je mogoče ugotoviti, ko hodimo po kraških vaseh, kako vsi javno kažejo, da govorijo slovensko. Mnogi se še niso naučili našega jezika, mnogi se ga niso hoteli naučiti, drugi — čeprav ga znajo — se izogibajo, da bi govorili [italijansko] in vidno kažejo, da med seboj govorijo slovensko«.

»Med najslabšimi in najbolj zagriženimi so Slovenci na Opčinah; dovolj je priti do mestnih vrat, v Barkovlje, v Rojan itd., pa se prepričaš o zadržanju in samozavesti teh sovražnikov Italije, ki v družini, na cestah, v cerkvi dokazujejo svojo kulturo in svoja čustva.«

Ne glede na strastni način izražanja je Matosel v svojem pismu priznal predvsem dve stvari: raznarodovalne tendence fašističnih oblastnikov na eni strani, na drugi pa njihov neuspeh, ki ga je kot fašista posebno bolel. Matosel je iz takega položaja napravil sklep, da po 25 letih od zmage še ni bil rešen manjšinski problem v Italiji. Svojim fašističnim oblastnikom je stavil predlog, naj bi ga rešili tako, da bi Slovence izselili, in sicer, da bi jih »ponudili in darovali državi njihovega srca, ali pa bi jih razdelili in razpršili po vsej Italiji«. Na njihovo ozemlje bi naselili Italijane iz katere koli italijanske pokrajine.⁴

Svoj predlog je Matosel stavil iz silnega strahu pred določenim položajem, v kakršnega bi Italija mogla zaiti v primeru vojne. »Pomislimo le za trenutek na vedenje, ki bi ga pokazali ti Slavi«, ja zapisal, »če bi bila Italija kdaj ne samo v konfliktu s sosednjo državo na vzhodu, temveč zaposlena z bojem negotovega izida na katerikoli fronti! Imeli bi gada na prsih«.⁵

Matosel je s svojim pismom Grazioliju pokazal, da je na položaj Primorske in Istre gledal dosledno imperialistično. O kaki pravici narodov do samoodločbe ni imel pojma oziroma je ni hotel dopuščati.

In vendar se je že približeval čas, ki je znova odprl problem vzhodne meje. Prvi korak nazaj je pomenil vstop Italije v vojno na strani Nemčije junija 1940. Pri Primorcih je zbudil upanje na narodno osvoboditev. Pravzaprav moramo reči, da so si Primorski Slovenci in Istrani želeli vojne, ker so od nje veliko pričakovali, namreč osvoboditev izpod italijanskega jarma. Nevtralnost Italije je zanje pomenila, da bi vse ostalo, kakor je bilo dotlej. Zelo nazorno je izrazil pričakovanje primorskih Slovencev in Istranov od usodnosti italijanskih korakov pisatelj France Bevk v svojih spominih:

»Pričakoval sem vojno napoved Italije. Ali Mussolini pojde v vojno? Pojde. To prepričanje mi je vsiljevala že zgolj želja, da bi se to zgodilo... Napovedal je vojno, da bi delil plen nemških uspehov... Srce se mi je oddahnilo. Nisem se varal v svojih upih. Italija gre v vojno. Bilo mi je, kakor da so v enem samem hipu izpolnjene vse nade tlačenege ljudstva, poplačani vsi njegovi naporu dvajsetih let, maščevano vse trpljenje. Zdelo se mi je. Zdelo se mi je, da že vidim plapolati tolikokrat zasramovane in onečaščene slovenske zastave, da že slišim vzklikanje in petje nepregledne množice v zanosu navdušenja. Prevzemala me je radost, kakršne še nisem občutil. Če bi bil hotel, bi ne mogel skrivati svojih občutkov... Nisem poznal pravega razmerja vojskujočih se sil, a verjel sem v neogiben poraz napuha, laži in gorja. Prav je tako! Dobro je tako! Gorel sem od zadoščenja!«⁶

⁴ Arhiv IZDG, fasc. 1024/IIa

⁵ Ibidem.

⁶ France Bevk, Pot v svobodo, str. 8.

Nedvomno je France Bevk orisal v svojih spomilih razpoloženje tisočev in tisočev primorskih Slovencev in Istranov. Ti na zunaj svojega občutja niso kazali, pravzaprav so ga skrivali. To je dobro slutil tudi goriški nadškof Margotti. Svoje spoznanje je izrazil v pismu, ki ga je pisal slovenskim duhovnikom in jih v njem opozarjal, da v trenutku vojne ne zadostuje lojalnost do države, temveč bi morali pokazati patriotičnost. Ker takih izjav od slovenskih duhovnikov ni doživel, se je nad njimi v pismu pritoževal: »... nikoli besede odobravanja, nikoli izjave, ki bi pokazala nekaj navdušenja ali vsaj malo zaupanja v nebeško pomoč, nikoli poziva k molitvi za zmago«. Pri Slovencih je čutil le molk, odsotnost, pasivnost.⁷

Mišli primorskih Slovencev in Istranov so bile po vstopu Italije v vojno dejansko že uprte naprej. Vera v bodočnost je postajala močnejša in upanje v propad osnih sil se je začelo krepiti. Vstop Italije v vojno na strani nacistične Nemčije je bil znamenje, da se približuje čas za osvoboditev Trsta, Goriške in Istre. Takrat je nastopil čas, da so predstavniki meščanskih političnih skupin izoblikovali skupni organ — narodni svet, ki naj bi slovansko manjšino zastopal navzven. V njem so bile tri sestavne skupine: goriška, ki je zastopala Besednjakovo smer, tržaška, ki je zastopala Wilfanovo smer, in istrska, ki je imela sedež v Pazinu.⁸ Takrat je nastopil čas, ko naj bi mladi komunisti zanetili splošen upor na Primorskem, ki ga pa ni bilo, ker so oblasti pozaprle glavne aktiviste in začele proti njim pripravljati proces. Takrat se je poostril pritisk nad slovenskimi vojaki v italijanski vojski, poostrili so razliko med »alloglotti« in »non alloglotti« v vojski. Med »alloglotti« so bili všteti vsi »elementi di sentimentanti italiani o di dubi sentimentanti«, med katerimi so bili predvsem slovenski vojaki. Za vse »alloglotte« so morali urediti posebne sezname (scheda biografica) in jih nenehno nadzorovati. Takrat so nastali zametki »posebnih bataljonov« (battaglioni speciali). Vsi taki ukrepi so bili ena sama veriga nasilja nad »tujerodci«, ki niso mogli in ne smeli biti enakopravni vojaki v italijanski vojski. »Z nami Slovenci delajo kot z Abesinci«, je zapisal eden od Slovencev v pismu, ki ga je zajela cenzura. Še jasnejši je bil v pismu Friderik Humar, sicer član GIL, ki ga je pisal Ludoviku Černetu v Solkan, tudi članu fašistične stranke: »Prejel sem tvoje pismo, ki je zelo pomembno, zlasti za današnjo mladino, ki je kakor na tehtnici, ki se noče prevesiti ne na to ne na drugo stran. Zahvaljujem se ti za nasvet, ki si mi ga dal. Upam in prepričan sem, da bom dosegel tudi to združen z vsemi svojimi prijatelji, ki smo vsi kakor eno... Danes imamo še čas, da krenemo na dobro in ravno pot, ki nas bo pripeljala tja, kjer bomo uresničili cilje vsega slovenskega narada. Upamo, da pojde vse dobro..., preden se vrnemo. Sedaj so prepovedali pisati pisma v slovenskem jeziku — toda jaz ne bom pisal nikoli v drugem jeziku.«⁹

Toda upanje primorskih Slovencev in Istranov je prej kakor v enem letu doživelo hudo razočaranje. Prinesel ga je zlom Jugoslavije v aprilu 1941. Zanimivo je, kako aprilski dogodki v Jugoslaviji niso zadeli samo Slovencev na Goriškem, na Krasu in v Istri, temveč tudi Beneške Slovence. Župnik Cuffolo

⁷ Margottijeva okrožnica z dne 26. julija 1940 z naslovom »Una parola al nostro clero nell'ora presente«.

⁸ Po izjavi dr. Iva Juvančiča.

⁹ Dopis ministrstva vojske generalnemu štabu kopenske vojske, poveljstvu druge armade, poveljstvu V. korpusa in poveljstvu XI. korpusa s spomenico, ki nosi datum 4. 7. 1940, fasc. 700/V; Prva in druga prekomorska brigada, str. 80—81.

je v »Mojem dnevniku« zapisal dragoceno pričevanje o tragediji vzhodno od rapalske meje. Pod 18. aprilom 1941 je zapisal: »Kakšen veliki petek je doživela bela Ljubljana! Rimski komunikat je širokoustno in bahavo oznanil, da je italijanska armada vkorakala v Ljubljano. Po nadiški cesti vozijo kamioni jugoslovanske begunce v navadni obleki, kakor so jih pobrali po hišah, na polju! — Vsi se čutijo ponižani in imajo solzne oči. Našim ljudem, ki so vsi ob cesti, se smilijo!«¹⁰

Toda aprilaska vojna ni prinesla samo razočaranja tisočerim in tisočerim na obeh straneh rapalske meje. Aprilaska vojna je odprla tudi novo pot v novo bodočnost. Fašistična Italija je z napadalno vojno proti Jugoslaviji prelomila tisto pogodbo, ki ji je priznala oblast nad velikim delom slovenske in hrvatske zemlje. Napadalna vojna je rapalsko pogodbo uničila, rapalske pogodbe ni bilo več. Slovenci in Hrvati so s tem pridobili pravico, da zopet sami odločajo o svoji usodi. Doba narodnoosvobodilnega boja je kmalu potem pokazala, da so to tudi resnično hoteli.

V pesimistično razpoloženje primorskih Slovencev zaradi zloma Jugoslavije je prinesel novo upanje šele nemški napad na Sovjetsko zvezo. Začela so se znova prebujati optimistična pričakovanja za rešitev izpod fašističnega jarma.

Toda prvo bazo za rešitev Primorcev je po zlomu Jugoslavije ustvarila Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ki je bila ustanovljena 26. aprila 1941. Temeljno jedro so ji dale Komunistična partija Slovenije, ki je dala pobudo za ustanovitev, skupina krščanskih socialistov, demokratično krilo telovadne organizacije Sokol in skupina kulturnih delavcev, ki formalno kot skupina ni bila niti organizirana. Kasneje so se tem temeljnim skupinam pridružile še številne druge skupine. Osvobodilna fronta je bila organizacija in gibanje za vse Slovence. V narodnem oziru si je postavila med drugim za cilj ustvariti tudi Zedinjeno Slovenijo. Že s samim tem je vključila tudi primorske Slovence v svoj program, v program rešitve narodnega in socialnega vprašanja v slovenskem narodu.

Med primorskimi Slovenci so se šele po ustanovitvi Osvobodilne fronte začele kazati neugodne posledice življenja pod fašisti. Program osvobodilnega gibanja je bil sicer tak, da je ustrezal ljudem vseh slovenskih pokrajin. Toda njegovo uresničevanje je na Primorskem bilo zelo počasno. Primorci so sicer dvajset let čutili na sebi, kako jih je fašizem hotel zbrisati z domače zemlje, kako je postopoma uničeval vse tisto, kar je pričevalo o slovenski narodnosti; poznali so ta fašizem, poznali njegov italijanski šovinizem, pa so nasproti vsem raznarodovalnim udarcem ostali enotni in strnjeni; sovražili so fašistične tlačitelje, ki so mu vzeli vse razen ljubezni do materinega jezika in domovine. Dvajsetletno življenje pod Italijo je vplivalo, da so stare meščanske stranke skoraj povsem izginile. Kolikor jih je sploh ostalo, so bili njihovi predstavniki med seboj strpni. Slovenskih izobražencev je bilo malo. Ostala je predvsem duhovščina, ki je zagovarjala pravice svojega naroda. Bila je in ostala tesno povezana z ljudstvom. Zato je morala ponovno doživeti bes fašističnih oblastnikov. Za Primorsko je bilo v dneh nastanka Osvobodilne fronte značilno, da socialno ni bila tako diferencirana, kakor so bile druge slovenske pokrajine. Premožnejših je bilo malo, industrije pa prav tako malo. Prevladovali so mali kmetje,

¹⁰ Cuffolo, Moj dnevnik.

ki so deloma živeli od svoje zemlje, deloma pa so hodili na delo v tovarne in delavnice na obrobju slovenske zemlje.

Našteti momenti so bili pozitivni za razvoj osvobodilnega gibanja. Nasprotni njim pa so bili važni nekateri zaviralni elementi, ki so bili tako močni, da se je zaradi njih osvobodilno gibanje sproščalo zelo počasi. Zelo važno dejstvo na Primorskem je bila silna politična kontrola nad primorskimi ljudmi. Fašizem ni samo preganjal slovenskih ljudi, temveč jih je sočasno v najrazličnejših oblikah nenehno nadziral. Vse mogoče milice so nenehno opazovale slovenske ljudi: cestna, železniška, gozdna, karabinjerji, financarji in posebej še fašistična stranka. Kjer so bile šole, so pritegnili tudi učitelje in učiteljice. Razen uradnih oseb so pomagali pri nadziranju tudi italijanski civilisti, ki so se kot gostilničarji, brivci in trgovci naselili med Slovenci. Skratka, povsod je bilo dovolj budnih oči. Posebna težava za razvoj osvobodilnega gibanja je bilo dejstvo, da so bili najboljši letniki mobilizirani v italijanski vojski. Doma so ostali samo najmlajši letniki ali pa starejši, ki so bili vsi več ali manj neveščti uporabljati orožje, zato je zanje bilo treba mnogo učenja in vaje, kar je tudi povzročilo, da se partizanstvo ni moglo razvijati tako hitro, kakor so želeli. Kot neugodno dejstvo se je pokazalo tudi pomanjkanje smisla za organizacijsko delo, zlasti med mladino. Fašistični režim je s tem, da je slovenski mladini uničil njene organizacije, odvzel možnost, da bi se navadila vsaj preprostih organizacijskih prijemov v razvijanju osvobodilnega gibanja. Pomanjkanje tega smisla je vendar odtehtala silna požrtvovalnost v delu za osvobodilne cilje.

Požrtvovalnost primorskih ljudi v osvobodilnem gibanju je bila tako splošna, da jo moremo imeti kar za specificum primorskega življenja v dobi vojne. Posebno velja to za mladino, ki je s svojo predanostjo osvobodilni stvari slovenskega naroda dokazala, da je vse poitalijančevanje, fašistenje in militariziranje primorske in istrske mladine bilo v resnici brezuspešno. Dvajset let je trajalo fašistično nasilje, toda po dvajsetih letih so bili fašisti glede pridobitve slovenske mladine tam, kjer so bili, ko so svojo raznarodovalno akcijo začeli.

Neuspeh fašističnega raznarodovanja je dobro opazil tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer, ki je videl tudi vzroke italijanskih neuspehov. S svojimi besedami je po vojni izrekel dragoceno priznanje primorski mladini: »... slovenski in hrvatski otroci, ki so šli skozi nasilno fašistično vzgojo, [so 1941] že postali mladeniči in možje in so se priključili tveganemu partizanskemu vojskovanju s takim zanosom in junaštvom, ki mu je težko najti primera, to pa iz samohotne reakcije na sistem duševnega nasilstva, ki je bilo še bolj osovraženo kakor sistem materialnega nasilstva, ki ga je podpiralo«. ¹¹

Neuspeh italijanskega raznarodovanja so opazovali tudi karabinjerji. Grahovski brigadir Lozupone je v začetku vojne izrazil tako mnenje, ko je moral napisati karakteristiko o Veri Kemperlovi iz Nemškega Ruta. O njej je zapisal, da je 1939 ob priliki slovesnosti o prihodu novega župnika izjavila, da nikoli ne bo Italijanka, pa čeprav bi šli s tanki čez njeno telo. Lozupone je tedaj dodal, da je bila Kemperlova dobro poučena v protiitalijanskem nauku in da je bila taka vsa družina, tudi dva njena brata. ¹²

¹¹ Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvanje pod Italijo med obema vojnama*, Ljubljana 1965, izd. SM, str. 79. Tam citat iz Schiffrerjevega dela: *Chiesa a Stato a Trieste durante il periodo fascista*, Trieste X, št. 56, str. 48.

¹² Zapisek grahovske karabinjerske postaje N. 9/R z dne 15. 1. 1941, fasc. 1004/III.

Lozuponejeva spoznanja je potrdil Francesco Semi, ki se je kot italijanski topniški oficir udeležil pohoda XI. korpusa v Slovenijo. Doma je bil iz Kopra, pred vojno pa je bil profesor latinščine v Benetkah. Bil je antifašist in na Slovence ni gledal sovražno. Skušal jih je razumeti v njihovem odporu proti italijanski oblasti. Spoznal je, da je prav ta oblast zapravila vse simpatije slovenskih ljudi. V svojih spominih je zapisal, da so Slovenci vedno sovražili italijansko gosposko in njihove ljudi, ki so jih poslali, da bi »civilizirali« te kraje in jih raznarodovali. »Kmetje in gozdni delavci ob naši vzhodni meji odkrito priznavajo, da bi se radi bojevali proti Italiji, vendar vedo, da so taki načrti trenutno nesmiselni«. ¹³

Nesmiselni časi so bili časi zloma Jugoslavije in nato še meseci nemškega prodiranja v notranjost Sovjetske zveze. Čeprav je sam napad na Sovjetsko zvezo začel prebujati optimistično razpoloženje med primorskimi Slovenci, pa je potek bojev na vzhodni fronti ta optimizem zopet razbijal. Nedvomno moramo v tem dejstvu tudi iskati vzroke za relativno skromne uspehe Oskarja Kovačiča in njegovih sodelavcev na Primorskem leta 1941. Med Primorci je bil takrat zelo močan dvom v možnost oboroženega boja na Primorskem. Vsi dvomljivci so pričakovali rešitve od drugod. Pod vplivom sredine je bilo močno tudi nezaupanje do komunistov, češ da bodo komunisti preveč internacionalisti, premalo pa narodni. Le počasi se je spreminjal ta odnos in zmagovala ideja o nujnosti oboroženega boja.

Ne glede na dvome in zadržke pa so bili tudi taki ljudje, ki so svojo narodno zavest spontano izražali v protifašističnem smislu. Zelo jasen primer so pokazala dekleta v Kozani v Brdih, ki so avgusta 1941 prišla v šolo, segla po kredit in napisala na tablo nekaj protifašističnih gesel, ducejevo sliko pa razbile na podu in poteptale. S tem so pokazale resničnost besed, ki jih je o primorski mladini napisal tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer, da je bilo fašistenje slovenske mladine brezuspešno. Dekleta v Kozani so s svojim dejanjem izpričale ljubezen do domovine, samo ne do tiste, o kateri so jih učili fašistični učitelji. ¹⁴

Primer spontane akcije je pokazal Anton Reja iz Števerjana nekaj mesecev kasneje, ko je oktobra 1941 potoval v Ljubljano na velesejem, se informiral o Osvobodilni fronti, potem pa na lastno pobudo začel zbirati denar in ljudi. ¹⁵ Podobno pot kakor Reja je napravila Darinka Kogoj s Kneže v Baški grapi in po svoji pobudi našla zvezo z Ljubljano.

Nadvse važen moment v razpoloženju primorskih ljudi, morda celo prelomnega značaja, je bil drugi tržaški proces. Primorske Slovence je pretresel do dna. Zajel je ljudi od morja do Triglava, vse plasti in najrazličnejše poklice. Z njim so bile prizadete vse svetovnonazorske smeri. Primorski Slovenci so ga občutili kot udarec po Slovincih. Zato je segel v globino ljudske duše, kar so posebej pokazala pisma na smrt obsojenih, zlasti Simona Kosa in Pinka Tomaziča.

»... Vest mi ne očita ničesar, ker nisem zagrešil nobenega dejanja, ki bi se ga moral sramovati. Srečen bi bil, ako bi znal, da more moja kri ohladiti le del gorja, ki ga trpi moj ubogi narod, in če bi vedel, da bo ta moja žrtev le malo koristila trpečemu človeštvu, potem sem živel dovolj. Prepričan pa sem, da mora

¹³ Francesco Semi, *Bojna komedija ali »osvojitev« Ljubljane*, Tovariš 31. III. 1966 — 19. V. 1966.

¹⁴ Med briškimi griči je posijalo sonce, Ljubljana 1963, izd. »Borec«, str. 33–34. Cit. Stolfa.

¹⁵ Stolfa, str. 34–35.

za temi najtemnejšimi dnevi naše zgodovine zasijati nova zora!... Ljubil sem preveč to zemljo, preveč sem ljubil svoje gore, tako da se tedaj, ko je bil še čas, nisem mogel odtrgati od njihovega objema. Zato je treba, da tej svoji zemlji žrtvujem to skromno življenje, saj drugega tako nimam«...¹⁶

Podobne misli je izrazil tudi Pinko Tomažič, ko je pisal svojim staršem:

»... Skušal sem vam dokazati že večkrat, da je moja pot drugačna od vaše in da se moji cilji z vašimi ne morejo strinjati. Ne vem, koliko ste me razumeli, toda vem, da me dobro poznate in slutite, zakaj sem ravnal, zakaj sem živel na tak način, zakaj je bilo neizbežno, kar se bo zgodilo...

Matí, ki me je v vojni vihri nosila po svetu, je zame najdražji spomin, najljubša podoba moje matere, matere begunke. Oče, ki me je priklenil na našo zemljo, na kmečko življenje, je moj ljubi oče«.¹⁷

Tomažičevo pismo se razlikuje od Kosovega. V prvem tu citiranem odstavku, v katerem kaže drugačno pot, kakor so jo hodili meščanski starši, izraža svojo pripadnost komunistični smeri, v drugem odstavku pa izpoveduje navezanost na domačo zemljo.

Iz obeh pisem diha navezanost na rodno zemljo in slovenski jezik. Iz njih diha želja po svobodi, po združitvi z brati in želja po boljšem življenju zatiranih. Proces sam je te težnje primorskih ljudi v splošnem izražal bolj posredno, v bistvu je le udaril po njih. Ljudstvo se je zaprlo vase in ni izražalo svojih nazorov. Le karabinjerji so vrtali vanj in v drobnih, nedolžnih primerih vsakdanjega življenja iskali simptomov za razpoloženje primorskih ljudi in njihov odnos do italijanske oblasti.

Tako je grahovski brigadir Lozupone 16. januarja 1942 pisal svojim nadrenim: »V dobrem delu prebivavstva živi upanje v zmago boljševiskega orožja in si dela iluzije o vrnitvi pod vladno bivše Jugoslavije«.¹⁸ Še temeljitejši je bil v sodbi glede Vere Kemperlove, ko so zaplenili njeno pismo bratrancu: »Kemperlova se je rodila 1921. Toda njene besede, čeprav je bila rojena v senci italijanske zastave, nam brez nadaljnega govora, da se v njeni duši še skriva upanje, da se bo njena vas morala vrniti pod oblast tiste države, ki je sedaj izginila z zemljepisne karte. Izražajoč veliko žalost, ki jo občuti zaradi znanega Simona Kosa, ki je bil usmrčen v Trstu, govori dejansko o njem kot o velikem narodnem mučencu. Kajti Kos ni umrl za kaj drugega kakor za veliko slovensko stvar. Kemperlova je bratrancu hotela povedati, da bo Italija izgubila vojno, oni pa bodo mogli prepevati v slovenskem jeziku v popolni svobodi; Kosa bodo maščevali drugi junaki in vse... bo storjeno za njihovo svobodo«.¹⁹ Simon Kos je v domačem kraju veljal za junaka, ki so ga vsi spoštovali. Italijani so vzeli na piko župnika v Nemškem Rutu, ker je tak odnos varoval in podpiral. Italijani so mu očitali njegovo ravnanje ob smrti Simona Kosa, ker ga je imenoval »ubogi fant« in mu dal tri dni zvoniti in je opravil trojno opravilo za mir njegove duše.²⁰

Čas tržaškega procesa je bil čas, ki je v ravnanje primorskih Slovencev vnesel spremembo. Pokazala se je v dveh smereh. Izginjati so začeli pomisleki o možnosti oboroženega boja proti italijanski oblasti in plahneti so začeli zadržki do komunistične partije. Simbolično in močno prikrito je novi položaj lepo izrazilo pismo, ki ga je novembra 1941 nekdo iz Kobarida pisal slovenskemu

¹⁶ Pisma na smrt obsojenih, Ljubljana 1959, str. 121.

¹⁷ Ibidem, str. 296.

¹⁸ Mesečno poročilo grahovskih karabinjerjev z dne 16. I. 1942, fasc. 997/VI.

¹⁹ Grahovski karabinjerji N 9/R z dne 15. I. 1942, fasc. 1004/III.

²⁰ Goriška prefektura N. 1934 z dne 28. X. 1942, fasc. 1036/III-1.

vojaku v 16. artilerijskem polku: »Vse se spreminja, pogum, misli, da si sin slovenske matere. Temen oblak pokriva domovino in oči so zalite s solzami od žalosti. Prišel bo dan, strašni dan, ko boš dvignil glavo, ti, slovenski mučenec. Naj te Bog varuje in pripelje čimprej domov.«²¹ Izginjanje zadržkov do komunistične partije se je kazalo postopoma in se prepletalo z drugimi momenti, ki so pospeševalno vplivali na razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem. Za Primorsko je bilo značilno, da se je tako rekoč v vsaki obliki osvobodilnega gibanja in v vseh oblikah partizanske dejavnosti izražala tudi narodna zavest. Mnoge oblike partizanskega razvoja so bile na Primorskem na zunaj enake ali podobne oblikam v ostali Sloveniji, toda so na Primorskem izražale drugačnega duha, drugačen namen.

Najtežja posledica tržaškega procesa je bila, da so tedaj zapori požrli mnogo obetajočih ljudi, zlasti prekaljenih komunistov. Z njimi je Osvobodilna fronta izgubila mnogo dragocenih delavcev še prej, preden jih je v svoje roke sploh dobila. Če se je oboroženi boj na Primorskem razvijal počasneje, potem moramo del razlogov pripisati tudi izgubi velikega števila ljudi, ki jih je pogoltnil drugi tržaški proces. Pri teh aretirancih oziroma zapornikih je šlo za ljudi, ki bi v okoliščinah, da bi bili na svobodi, bili nedvomno sposobni člani aktivističnega kadra Osvobodilne fronte. Seveda pa potí primorskega ljudstva v osvobodilni boj tudi ta izguba ni preprečila. Narodnoosvobodilni boj je namreč ustrezal takim ljudskim globinam, da ga v takratnih okoliščinah nobeno nasilje ni moglo več trajno zadržati.

Spričo pomanjkanja domačega kadra so za razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem imeli pomembno vlogo tisti primorski ljudje, ki so v prejšnjih časih pobegnili ali se umaknili fašističnemu nasilju ter odšli v Jugoslavijo. V Jugoslaviji so zelo mnogi od njih postali člani komunistične partije. Po zlomu Jugoslavije so se prav ti ljudje zaradi razmaha osvobodilnega gibanja tudi na Primorskem začeli vračati v domače kraje, da bi tudi Primorsko vključili v Osvobodilno fronto slovenskega naroda in narodov Jugoslavije sploh. Med njimi, ki so se začeli vračati domov, moramo razlikovati predvsem tiste, ki so jih poslali vrhovni organi slovenskega osvobodilnega gibanja (Ervin Dolgan, brata Kovačiča, Anton Velušček, Darko Marušič, Miro Špačapan, Tomo Brejc, Mirko Bračič, dr. Aleš Bebler in drugi) od tistih, ki so sami čutili potrebo, da se vrnejo v domače kraje in pomagajo v razvoju osvobodilnega gibanja. Tudi teh je bilo zelo veliko, pravzaprav njihovo število natančno ni niti znano. Nedvomno je, da so vsi emigranti po vrnitvi domov krepko podprli osvobodilni boj svojih rojakov. Zaradi italijanskega nasilja med dvema vojnama, zaradi splošnega antifašizma primorskih ljudi je njihovo delo hitro obrodilo sad. Ideja osvoboditve primorske zemlje je bila splošna last vseh Primorcev, ki je nikoli ni bilo treba utemeljevati, temveč se le pogovoriti, kako se bo treba zanjo boriti, kako jo uresničiti. Meri Konavec iz Svinega pri Kobaridu je o tem razpoloženju zapisala v poznejših spominih dragoceno pričevanje: »Mi primorski otroci smo bili že od doma tako vzgojeni, da smo se že v predšolski dobi zavedali, da smo Slovenci, da je naša domovina Slovenija, da si jo bomo enkrat priborili, čeprav bi bila mogoče naša borba s krvjo prepojena. Na to borbo smo bili pripravljeni z vsem srcem. Naša iskrena želja po osvoboditvi je bila tako močna, da nas je beseda borba za osvoboditev tako močno zajela v svoj vrtinec, da se je posameznik

²¹ Sekcija vojaške cenzure v Gorici, nov. 1941, fasc. 1034a/IV.

znašel v njej, ko se še zavedal ni«. .²² Vračajoči se emigranti so na takem razpoloženju lahko delali za Osvobodilno fronto. Dejansko so se uspehi tudi pokazali.

Hrepenenje po svobodi in želja po boju za to svobodo sta na Primorskem rodili dezertarje iz italijanske vojske. Že Oskar Kovačič si je prizadeval, da bi zavedni Slovenci začeli bežati iz italijanske vojske in se javljati v slovenske partizane. Uspehi se sicer niso pokazali takoj. Toda misel je ostala aktualna še naslednja leta in dala tudi pomembne sadove. Prvi dezertar iz italijanske vojske je bil Anton Ferjančič iz Gradišča pri Vipavi. Svojim spominom, v katerih je popisal svoj beg iz italijanske vojske in vstop v partizane, je dal zelo značilen naslov, ki je jasno izražal odnos do domovine, odnos do svobode, namreč: »Domovina, jaz sem te iskal«. ²³ Za Ferjančičem so bili pomembni dezertarji na prehodu iz leta 1941 v leto 1942 Karlo Maslo in njegov brat iz Brkinov, Niko Šturm-Tarzan iz Senožeč, zlasti pa Janko Premrl-Vojko iz Št. Vida pri Vipavi (Podnanos). Tem so kasneje sledili še številni drugi. Poseben pomen za Primorsko je imel zlasti Vojko. Veljal je za utelešenje narodnih teženj primorskega ljudstva. Izšel je iz narodnjaške, vendar katoliške družine, postal partizan že 2. februarja 1942 in s tem borec proti fašizmu, borec za svobodo slovenskega naroda. Vojko je bil narodno zelo zaveden, vzor vsem drugim ljudem. Vojko je silno veliko bral. V slovenski zgodovini je bil dobro podkovan. Posebno pa je cenil Prešerna in Gregorčiča. V partizanih je rad citiral Prešernov Krst pri Savici in Gregorčičevo Hajdukovo oporoko. S poznavanjem slovenske literature je pričeval, kako veliko vzgojno moč so imeli nanj slovenski pesniki, še posebno pa ravno Gregorčič, pesnik primorske zemlje. Seveda Vojko ni bil sam, ki je rastel ob domoljubnih pesmih Gregorčičevih. Gregorčič je bil splošna last vseh Primorcev. Ob stoletnici Gregorčičevega rojstva je France Bevk zapisal, da je bila predvsem Gregorčičeva zasluga, da je primorsko ljudstvo imelo tako močno narodno zavest. Iz njegovih pesmi je v letih narodnega zatiranja črpalo tolažbe in bodrila. Njegove besede so vlivale primorskim ljudem vedno novih nad in kazale v nove zarje. Gregorčič pa je bil tudi pesnik osvobodilnega gibanja. Kakor se je pesnik boril vse življenje za svobodo, resnico in pravico, tako se je tudi slovenski narod v letih narodnoosvobodilnega boja boril za iste cilje. Zato je Gregorčičeva pesem bila tudi v teh letih doma povsod, na terenu in v brigadah. Zato je bila tako draga Vojku, ki so mu ga kasneje brali celo tedaj, ko je ležal na smrtni postelji.²⁴ Vojko zato ni bil zaman ljubljenec primorskega ljudstva. Ni bil samo sposoben borec in junak, temveč je ustrezal tudi duši primorskega ljudstva.

Dezertarje iz italijanske vojske so nedvomno bile izraz visoke narodne zavesti primorskih ljudi. Število dezertarjev sicer res ni bilo posebno veliko, toda ne zaradi pomanjkanja narodne zavesti pri primorskih fantih, temveč zato, ker so se italijanske oblasti kmalu zavedle pomena dezertacij in so že maja 1942 začele izdajati ukrepe, da bi dezertacije onemogočile in preprečile. Najučinkovitejše sredstvo je po njihovem bila ukinitvev dopustov. S tem so hotele slovenskim vojakom vzeti možnost, da bi bili blizu »komunističnih emisarjev«, ki so videli svojo nalogo v tem, da so pridobivali te vojake za vključitev v »rdečo

²² Meri Dejan, roj. Konavec: Delni opis borbe primorske mladine, arhiv IZDG, spomini.

²³ Primorske novice 22. V. 1953, št. 21.

²⁴ Partizanski dnevnik 24. IX. 1944, št. 251.

vojsko».²⁵ Zato so se držali načela, da ljudem »dvomljivih italijanskih čustev« morejo dati dopustov.

Problem prepovedi dajanja dopustov slovenskim vojakom je bil zelo zapleten. Aktualen je bil vso dobo vojne tako rekoč do kapitulacije Italije. Italijanske oblasti so ga vedno znova urejale oziroma ukrepe dopolnjevale z novimi, ker so hotele, upoštevati vse mogoče izjeme. S tem so pa tudi slovenski vojaki našli kake luknje v paragrafih, ki so marsikomu le dopuščale, da je pobegnil iz italijanske vojske, ko je bilo že misliti, da ne bo več mogoče.

Med emigranti in dezertjerji so bile stične točke, čeprav so prihajali domov iz različnih krajev. Emigranti so bili predvsem levičarji po svoji usmerjenosti, dezertjerji so bili predvsem narodnjaki, toda oboji so hoteli svoji Primorski pomagati do svobode, premagati fašizem in ustvariti svoji Primorski boljše pogoje za življenje v prihodnosti. Toda brez močne zavesti bi njihovega ravnanja ne bilo mogoče razumeti. Šlo je za individualno zavest, ki jih je gnala v boj proti fašizmu in v boj za svobodo.

Ko so primorski Slovenci spoznali, da pomisleki proti oboroženemu boju niso bili več na mestu, da je bil njihov delež v tem boju prav nasprotno zelo potreben, se je osvobodilni boj kljub zaviralnim momentom začel sproščati, sicer počasi, nekako postopoma, toda naraščal je z vedno močnejšo silo. Naraščal je politično in vojaško ter zajemal kraj za krajem. Ljudstvo se je v skladu z danimi možnostmi vključevalo v osvobodilno gibanje, kjerkoli so se pojavili njegovi glasniki oziroma aktivisti. Pravih pomislekov proti njegovemu širjenju ni bilo več ali vsaj vse manj, čeprav brez težav tudi ni bilo. Kljub ilegalnemu načinu širjenja osvobodilnega gibanja je njegova množičnost postajala vse jasnejša in otipljivejša. Odmev silnega zanosa o razširjenju Osvobodilne fronte je preprosto, toda zelo nazorno izrazila lokalna kronika iz Svinega na Tolminskem: »Tisto poletje so v največji tajnosti prihajale novice o že razširjenem osvobodilnem gibanju na Krasu, na Vipavskem in drugod. Po njivah se žene niso več pogovarjale o nevažnih stvareh, pač pa so šepetaje poročale druga drugi novice, vse v vasi je postalo složno. Ni bilo več sovraštva, vse je bilo družno v eni misli, da se bliža svoboda. V jeseni mladeniči niso dobivali več pozivnic za vojsko, temveč so jih orožniki lovili po vaseh, jih spravljali na kamione in jih vozili na vojni odsek v Udine. Kot vihar je prihajal vse bliže skozi Vipavsko in Tolminsko, Kobariško in Bovško val oboroženega odpora...²⁶

Množičnost osvobodilnega gibanja je rasla iz enotnosti ljudstva. Primorski ljudje niso nikoli dvomili o lastnih težnjah po svobodi. Dvom in zadržki so se ticali le vprašanja, kako priti do svobode. Čas jim je tudi v tem vprašanju razčistil pojme. Tako je ljudstvo postajalo vedno bolj enotno glede načina osvoboditve, zato je sodelovanje v Osvobodilni fronti bilo vedno intenzivnejše. Za enotnost primorskega ljudstva je bilo značilno, da je odnos do partizanov bil močno drugačen kakor v centralni Sloveniji. Ljudje so skrbeli za partizane, jih kot borce za svobodo imeli v resnici za svoje borce. Obveščevali so jih o gibanju Italijanov in premikih. Partizani so se med primorskimi ljudmi gibali zelo svobodno, izdajavcev med njimi skorajda ni bilo. Ovaduh je bil le tisti, ki se je prodal Italijanom. Ljudje so jih poznali in jim niso zaupali. Tak odnos do partizanov je bil izraz žive slovenske zavesti.

²⁵ Po spisih v fasc. 1008/II, fasc. 213 in fasc. 245.

²⁶ Lokalna kronika iz Svinega na Tolminskem, Spomin na narodnoosvobodilno borbo — Svino, fasc. 216/V.

Za močno slovensko zavest primorskih ljudi je bilo zelo značilno, da so bili zelo tankovestni do pravice, kdo lahko sodeluje v narodnoosvobodilnem gibanju: samo taki, ki narodno niso bili omadeževani s sodelovanjem z Italijani. Zgodilo se je, da je aktivist Vojan Rehar iz Vipave vključil v osvobodilno gibanje Ivana Mohorčiča iz Lož pri Vipavi. Ljudje z njegovim ravnanjem niso bili zadovoljni. O Mohorčiču je bilo z nano v njegovi in sosednjih vaseh, da je prej živel v prijateljstvu z vipavskimi fašističnimi veljaki. Ljudje so ga imeli za njegovega pomagača. Kot fašist je celo pretepal slovenske ljudi. Kot pošteni privrženci Osvobodilne fronte ljudje niso hoteli sodelovati z njim, ker ga niso imeli za vrednega, da sodeluje v osvobodilnem gibanju. Zadeva se je nekako poravnala, ko je Vojan pojasnil, da ga je vključil, ne da bi vedel za njegovo preteklost, pokazal pa se je voljnega delati za OF. Mohorčič sam je kasneje priznal Antonu Veluščku, da kdo ve kaj bi bil postal, če bi ga ne bili vključili v OF. Dejansko se je v naslednjih letih izkazal kot zelo delaven in požrtvovalen privrženec osvobodilnega gibanja.²⁷

Antifašizem na Primorskem je bil, kakor smo slišali, splošna last vseh Slovencev. V dobi narodnoosvobodilnega boja je dobil borbene oblike. Ko so Primorci premagali pomisleke, so se radi spustili v oborožen boj s tujci na primorski zemlji. Pri tem pa ni šlo toliko za boj družbeno političnega značaja, temveč v prvi vrsti za narodni moment, ker so se Primorci hoteli v prvi vrsti rešiti tujcev in biti na svoji zemlji svoj gospod.

Vzemimo mobilizacijo primorskih fantov za v partizane. Zaradi vojne je Italija poklicala v vojsko ravno najboljše letnike obveznikov. Doma so ostali starejši ali pa mlajši. Spočetka je njihov vstop v partizane bil zelo skromen, oziroma so vstopali zelo počasi. Ko pa se je agitacija za partizane razvila v večji meri in ko je nastopila še nevarnost, da Italijani poberejo te fante in jih mobilizirajo zase, so se tudi mlajši letniki zelo hitro in v večjem številu odločali za partizane. Prva taka faza je nastopila septembra 1942, druga še mnogo obsežnejša pa pozimi 1943, ko so Primorci resnično v množicah odhajali v partizane. Vstopilo jih je toliko, da jih Primorska ni mogla niti prevzeti, partizansko vodstvo jih je v veliki meri odposlalo na Dolenjsko, kjer so bile večje možnosti za oborožitev.

Velikih partizanskih mobilizacij 1942 in 1943 ne moremo razumeti, če jih ne postavimo na bazo žive narodne zavesti in velike volje, da Primorci sami sodelujejo v boju za svojo osvoboditev in združitev z drugimi Slovenci.

Kakor je odhajanje v partizane izražalo moč narodne zavesti primorskih ljudi, tako so tudi nekatere borbene oblike partizanskega boja bile tudi izraz narodne zavesti v posebnih okoliščinah. V tem oziru je šlo tudi za oblike, ki so v centralni Sloveniji imele povsem drug značaj kakor na Primorskem.

Vzemimo prepoved o sekanju lesa oziroma naloga o varovanju slovenskih gozdov. Štab 3. grupe odredov, ki je delovala v centralni Sloveniji, je sodil, da bi bilo treba poostri osvobodilni boj z Italijani. V ta namen pa je po njegovem mnenju bilo treba ostreje nastopiti proti tistim Slovincem, poudarimo naj Slovincem, ki so neposredno pomagali okupatorjem. Po mnenju štaba bi bilo treba praktično uresničiti geslo Osvobodilne fronte: »Niti mrvice našega narodnega premoženja okupatorju!« Štab 3. grupe odredov je v naredbi št. 5 z dne 24. aprila 1942 nanizal več akcijskih oblik za boj proti okupatorju²⁸. Vse so se

²⁷ Jožica Židanik, Heroj Lemut. Sašo.

²⁸ Naredba štaba 3. grupe odredov, št. 5 v fasc. 4/I-1.

ozirale na razmere v ljubljanski pokrajini. V 7. točki pod a) je naredba spregovorila o sekanju lesa v slovenskih gozdovih:

»Vsako sekanje lesa v slovenskih gozdovih je do osvoboditve prepovedano. Vsem partizanskim silam se nalaga dolžnost, da sekanje lesa preprečijo. Kogarkoli zasajačo partizani pri sekanju ali predelovanju lesa (žganje oglja itd.), ga morajo iz gozda pregnati in ga opozoriti, da mu bodo pri ponovnem prekršku prepovedi sekanja zaplenili orodje. Po 10. maju t. l. je prepoved sekanja brez-pogojna. Od tega dne dalje se bo zaplenilo orodje vsakemu drvarju ali oglarju brez poprejšnjega opozorila, nasekani les ali našgano oglje pa se bo uničilo. Kmečkemu prebivalstvu se dovoljuje sekanje lesa za domačo uporabo in to le na robu gozdov v bližini vasi.«²⁹

Naredba št. 5 je prišla tudi na Primorsko, ker so v okvir 3. grupe takrat spadali tudi primorski partizani. Pokrajinski komite je posamezne določbe prilagodil razmeram na Primorskem. Toda prepoved sekanja lesa je ostala. Na Primorskem je dobila mnogo večji pomen kakor v ljubljanski pokrajini, kjer so bili zaradi nje prizadeti le Slovenci, ki so iz sekanja lesa kovali individualne dobičke. Na Primorskem je bil položaj močno drugačen. Na Primorskem so se ukvarjala s sekanjem gozdov in žganjem oglja skoraj povsod le italijanska podjetja, ki so povrh pri svojem poslu povečini najemala italijanske ljudi. Izpolnjevanje prepovedi o sekanju gozdov in žganju oglja oziroma njegovega uničevanja je praktično pomenilo udariti po fašističnih gospodarjih samih. Taka metoda pa je pri ljudeh z visoko narodno zavestjo bila zelo priljubljena in je popolnoma ustrezala geslu: Z Lahi ven, pri čemer je pa treba opozoriti, da je šlo pri takih akcijah za ozemlje, kjer Lahov pred 1918 ni bilo, za ozemlje, ki so ga fašisti hoteli na vse kriplje raznaroditi in potujčiti. Ni se pa nanašalo na ozemlje, na katerem so Italijani živeli v stiku s Slovenci že stoletja.

Uveljavljanje prepovedi o sekanju lesa je trajalo precej dolgo, pravzaprav celo leto 1942, ker je bilo partizanov manj kakor v ljubljanski pokrajini in praktično niso mogli nastopiti povsod na enkrat. Toda preganjanje oglarjev in uničevanje že našganega oglja sta bili leta 1942 kar karakteristični obliki partizanskega sodelovanja od Tolminske do Istre. To je bilo leto uničevanja oglja, leto bojov z oglarji in prek njih boja s fašističnimi gospodarji. Primorski partizani so to obliko svoje aktivnosti izvajali s pravim zanosom, ki je kmalu pokazal tudi lepe uspehe. Uničevanje slovenskih gozdov je vedno bolj ponehavalo, oglarji pa so se umikali s slovenske zemlje tja, od koder so prišli.

Še bolj kakor ukrep proti sekanju lesa v slovenskih gozdovih je bil izraz protiitalijanskih akcij z vidika narodne zavesti boj proti posestvom oziroma gospodarskim obratom, ki jih je upravljal »Nacionalni zavod za tri Benečije« (Ente Nazionale per le tre Venezie). To so bila tista slovenska posestva, katerih gospodarji so prišli na boben predvsem zaradi fašističnega vladnega sistema, in so fašisti na njihovih posestvih naseljevali ljudi iz notranjosti Italije. Cilj te politike je bil, pognati Slovence z domače zemlje in na ta način potujčiti Slovensko Primorje. Zaradi take politike so bili Slovenci prizadeti v jedru svoje eksistence. V času narodnoosvobodilnega boja je nastopila priložnost, da se Slovenci teh ljudi otresejo. Partizani so na teh posestvih večkrat rekvirirali za svoje potrebe ali jih uničevali na kak drug način, ker so si bili na jasnem, kaj so ti naseljenci pomenili za slovenski narod. Ti naseljenci so namreč bili na

²⁹ Ibidem.

eni strani eksponenti političnega režima, na drugi strani pa elementi sistematično vodenega raznarodovanja slovenskih ljudi. Partizani so boj proti njim vodili, da bi odstranili oporo tuje oblasti na strnjemem slovenskem ozemlju. Fašistični gospodarji so partizanske akcije proti kolonizatorjem te vrste občutili kot hud udarec in kot izraz posebnih tendenc osvobodilnega boja na Primorskem. Čeprav so varstvu teh posestev posvečali posebno skrb, zlasti nekaterim, je partizanska akcija uspevala, ker so kolonizatorji začeli zapuščati slovensko zemljo in se umikati tja, od koder so prišli.

Akcijo podobnega značaja oziroma s podobnim ciljem so partizani organizirali tudi proti šolam ali bolje rečeno proti učiteljicam. Šole na Primorskem so bile sredstvo za raznarodovanje slovenskih otrok in vcepljanje fašistične ideologije. V službi take politike so bili učitelji. Toda učitelji so bili hkrati kontrolorji terena, po katerem so se gibal partizani. Zato so se partizani lotili razbijanja fašistične oblasti nad šolami. Po virih je znano, da so se lotili učiteljev v Novakih in Gorjah.³⁰ Hoteli so jih pregnati tako, da bi se sami umaknili. Z grozilnimi pismi so jim sporočili, da morajo zapustiti šolo, sicer jim življenje ne bo več varno. Učiteljice so grožnjo vzele zares in se umaknile. Kako na široko je segel beg učiteljic že 1942, po razpoložljivem gradivu ni mogoče reči. Jasno pa je, da je kapitulacija Italije pometla z vsemi italijanskimi učitelji na zelo obširnem ozemlju zunaj velikih mest. Povsod se je potem na njem razvilo slovensko šolstvo, čeprav vojna še ni bila končana.

Kar se tiče šol, moramo reči, da so bili otroci po šolah prežeti z osvobodilno idejo kakor njih starši. Tu seveda ni mogoče naštevati, koliko otrok je opravljalo razne posle v korist partizanov in Osvobodilne fronte. Opozorimo naj le na spomine Meri Konavec, v katerih pripoveduje, kako so bili otroci že doma vzgojeni v narodni zavesti in da so zaradi nje bili tudi otroci pripravljani z vsem srcem na osvobodilni boj. Primer v šoli v Pregarjah v Brkinih, ki se je zgodil decembra 1942, je tudi nasproti Italijanom manifestiral razpoloženje primorskih otrok do Italijanov. Tamkajšnja učiteljica je namreč našla v miznici listek z napisom »Zmaga ali smrt«, na njem pa sta bila narisana še srp in kladivo. Ni važno, ali je bil tak primer en sam. Drugod se je zgodilo kaj drugega in drugače. Moramo pa ga vzeti za simptom razpoloženja, ki je prevečevalo tudi otroke. To razpoloženje je namreč bilo splošno.

Primorska je naposled bila pokrajina, ki je tudi ženske povezala z osvobodilnim gibanjem bolj kakor druge pokrajine. Ta vključitev ni bila posledica posebnih okoliščin, ker je moških bilo v tistih letih premalo doma, ker so bili mobilizirani v italijansko vojsko, temveč je bila posledica zopet visoke narodne zavesti primorskih žena in deklet. Seveda so ženske na Primorskem opravljale predvsem delo na terenu, v partizane jih je neposredno vstopilo malo, toda na terenu so bile mnogokdaj duša osvobodilnega gibanja, svojim možem in sinovom ali bratom nenehna opora in pomoč v njihovem delu in boju proti tujcem za svobodo domače primorske zemlje. »Primorske žene in dekleta so še posebno navezane na našo vojsko«, je zapisal list Slovenka. »To dokazuje njihova skrb za vojsko: zbiranje hrane, obleke in obutve, pletenje in šivanje, likanje in pranje, sprejemanje borcev... podaritev zastav... itd. Take so primorske žene in dekleta bile, ko se je pojavil prvi partizan v naših krajih, take so in take bodo ostale. Zanje je naša vojska res vojska njihovih mož, sinov in bratov, je

³⁰ Tenenza di Circhina N. 8/475 z dne 3. XI. 1942, fasc. 1036/I.

vojska, ki bo Primorski dokončno izbojevala in zavarovala priključitev k Titovi Jugoslaviji . . .³¹ Tisoče primorskih žena je videlo v tistih letih svojega življenja v delu za partizane. »Delam in delala bom za partizane, pa če ne vem kaj pride«, je na nekem sestanku govorila 60-letna žena, mati partizana. »Sina sem dala, da se bori za svobodo; rada bi videla, da se mi vrne živ in zdrav ob koncu; če pa pade, mi bo ostal njegov spomin . . . lažje bi mi bilo, če bi padel kot junak za domovino kot pa izdajalec fašist ali belogardist«. ³² Primorske žene so bile močne, tako da so jih lastni otroci spoznali šele v tistih vojnih letih. Tako je svojo mater spoznala partizanka Nataša, ko se je pred odhodom v partizane poslovila od nje. Takrat ji je mati rekla: »Slovenska mati nima pravice braniti svojemu otroku, če se odloči na kakršen koli način žrtvovati se za svobodo, za našo svobodo«. ³³

Poseben problem na Primorskem je nekaj časa bilo razmerje med četniki in partizani. Primorci so namreč partizanom rekli četniki, pri tem pa pravih četnikov v tistem zgodnjem času niso poznali. Četnike so spoznali pri poslušanju londonskega radia. Ta je takrat dejanja partizanov pripisoval četnikom. Na zavest primorskih ljudi, ki so dolga leta pričakovali rešitve le od Jugoslavije, so imeli ti četniki velik vpliv. Potrebno je bilo mnogo razlag, da so spoznali, kaj so četniki in kaj partizani. Ne glede na razlike pa primorski ljudje niso nikoli izgubili naklonjenosti do partizanov, ker so videli, do so se z Italijani resnično borili. To pa je bilo za primorske ljudi edino važno. Ko so se plavogardisti majorja Novaka v prvi polovici 1943 pojavili na Primorskem v okolici Idrije, so Primorci njihov značaj in njihovo vrednost zelo hitro ocenili. »Do danes niso ubili niti enega Italijana . . . niti enega fašista ali izdajalca, niso napravili okupatorjem niti za liro škode, pač pa ima vsakdo izmed teh tičkov vrsto umorov in izdajstev najboljših partizanov in političnih aktivistov OF na vesti.«³⁴ Za primorske ljudi je bil tak odnos do partizanov, pravih borcev proti Italijanom, nekaj nerazumljivega in nesprejemljivega. Legenda o četnikih je lahko izginila. Ko so proti koncu vojne prišli na Primorsko pravi četniki, Primorci niso imeli o njih nobenih iluzij več.

Nekoliko drugačno barvo je imelo razmerje do nasprotnikov Osvobodilne fronte, ki so zrastle iz Primorcev samih. To so bili ljudje, ki so bili povezani z ljubljansko desnico. Toda ta desnica na Primorskem pravzaprav ni mogla dobiti korenin. Poskušala je zanesti na Primorsko najprej propagando proti Osvobodilni fronti in partizanom, ki je segla še dokaj široko in uporabljala proti partizanom predvsem ideološke momente, po roški ofenzivi na Dolenjskem pa naj bi se Primorci na željo ljubljanske desnice ogreli tudi za oborožene vaške straže in za sodelovanje z Italijani. Tu pa je kontrarevolucionarna reakcija doživela popoln neuspeh. Doživela ga je predvsem zaradi visoke narodne zavesti primorskih ljudi. Bili so na Primorskem ljudje, ki niso simpatizirali z Osvobodilno fronto, nekateri so celo delali proti njej, toda da bi šli v oborožen boj proti partizanom, to pa na Primorskem ni bilo mogoče. Te mentalitete ljubljanske desnice ni bilo mogoče presaditi na Primorsko in ne je realizirati v oboroženem boju proti partizanom. Primorci so namreč ravno to ravnanje ljubljanske desnice, obsojali. Boj proti bratom na strani Italijanov je bil za Primorce nemogoč.

³¹ Slovenka III 1945, št. 1, str. 1.

³² Slovenka I, štev. 3, str. 1.

³³ Slovenka II, štev. 1, str. 14.

³⁴ Soški odred, fasc. 219/I-12.

Primorci so bili za partizane, ker so se partizani borili za svobodo in zanjo dajali življenja. Sodelovanje s tujci je bilo za Primorce izdajavsko početje, je kasneje priznal tudi novinar ljubljanskega Jutra.

Kako strašno je bilo Vojkovo doživetje, ko je oktobra 1942 prišel v Dolomitski odred, in doživel, da so Italijani z belogardisti napadli taborišče partizanov! Sam se je udeležil boja in videl, kako so Italijani v kritičnem položaju poslali naprej bele. Vojko je takrat doživel dan, ki ga ni nikdar več pozabil. Kadarkoli je pozneje govoril o klavrnih vlogi, ki so jo Italijani dodelili belim, je pripovedoval brez živahnosti, ki je bila sicer značilna za njegovo opisovanje raznih spopadov in bitk.

»Odpravili smo se do Črnega vrha pripravljeni, da marsikaj doživimo, vendar pa mi niti na misel ni prišlo, da se bom moral boriti zoper ljudi, ki so iste krvi kot jaz. Mislim, da je to najtežje, kar se je moglo zgoditi; mi pa ne smemo za nobeno ceno dopustiti, da bi do tega prišlo tudi v naših krajih«, je Vojko po Renkovem pripovedovanju zamišljeno obnavljal takratne spomine.³⁵

Primorski ljudje so Vojka visoko cenili. Njegovo ime je takrat že bilo legenda. Primorski ljudje so videli, da so Italijani razpisali nagrado na Vojkovo glavo, ker se je boril proti njim, ker je hotel Primorcem izbojevati svobodo. In s temi Italijani naj bi se zvezali Primorci! Ne, tako pa ni mogoče! In Primorci so zavrnili vaške straže in belo gardo. Niso hoteli biti izdajavci. Resnična narodna zavest jim kaj takega ni dovolila. Na stran ljudstva je stopila tudi tako imenovana goriška sredina, ki je politiko desnih odklonila a priori. Spoštovala je željo ljudstva po svobodi, ker je sama bila narodna.

Goriška sredina je v začetku 1943 izdala brušuro »Kristus in Galilejci«. V njej je razmerje primorskih ljudi do partizanov postavila na bazo ljubezni do bližnjega. Po njej so primorski duhovniki, ki so v glavnem tvorili goriško sredino, odobrili materialno podpiranje partizanov, ne pa ideološkega sprejemanja dialektičnega materializma, kar je za duhovnike bilo razumljivo. S svojim korakom so primorski duhovniki bistveno posegli v razvoj na Primorskem in preprečili zlo, ki se je z bratomornim bojem razširilo po ljubljanski pokrajini.

Videli smo, da je slovensko partizanstvo na Primorskem raslo iz narodne zavesti primorskih Slovencev, iz želje po svobodi in združitvi z drugimi Slovenci v svobodni Jugoslaviji. Njihovo razmerje do italijanske oblasti je bilo vedno napeto, ker se Primorci niso nikoli sprijaznili z italijansko oblastjo. Prav ta italijanska oblast je malo pred vojno že mislila, da so se primorski Slovenci umirili in sprijaznili s stanjem italijanske suverenosti. Kar se je še potem upiralo, je bilo po njihovem bolj nepomembno, ljudstvo je bilo za mir. Druga svetovna vojna je s svojim dogajanjem počasi odprla Italijanom oči, da je bilo tako mnenje iluzija.

Ko se je začelo na Primorskem razvijati osvobodilno gibanje oziroma partizanstvo, so ga Italijani imeli za posledico delovanja ljudi, ki so se vtihotapili z »onstran«³⁶ rapalske meje. Slovencem iz Jugoslavije so pripisovali krivdo za nemire v sami Primorski. Morda je tako mislil v začetku tudi še general Ferrero, ki so ga postavili na čelo novega XXIII. korpusa v Trstu, katerega naloga je bila napraviti red na Primorskem in partizane izločiti iz Primorske. Toda položaj na Primorskem se je razvijal vedno bolj v nasprotju s pričakovanji.

³⁵ Ivan Renko, Vojkov vod, 76–78.

General Ferrero ni imel zaprtih oči nasproti pojavom med Slovenci. Tudi njemu je udarilo v oči, kar je v začetku julija 1942 doživela ena od italijanskih enot, ko je pregledovala teren okoli Granta, Nemškega Ruta in Grahovega. Ob priliki vojaškega ogleda so vsi prebivalci izginili.

»Nobeno okno, nobena vrata niso bila odprta; noben prebivavec vključno z otroki se ni dal videti na cesti«, je zapisal general Ferrero.³⁶ Kako si je razlagal ta pojav, tedaj ni zapisal. Jasno pa je, da je koreninil v stališču primorskih Slovencev do Italijanov.

Nekaj dni nato, ko je Ferrero dajal svojim vojakom nova navodila, kako naj nastopajo proti partizanom, je pa pokazal, da se je v njem začelo porajati spoznanje, da za partizani stoji ljudstvo, da partizani torej niso sami, niso nekakšni blodniki po gozdovih, temveč tesno povezani z ljudstvom in ljudstvo z njimi.³⁷

Drugo zelo važno spoznanje si je pridobil Ferrero, ko je spoznal, da partizani na Primorskem niso bili uvoz iz Jugoslavije oziroma iz centralne Slovenije, temveč so se rekrutirali iz sinov domače zemlje. Jasno je, da so Italijani tudi spoznali, da je proces rekrutacije iz domačinov vedno bolj naraščal. Pri Italijanih je to dejstvo vzbujalo vedno več strahu. Ker so gledali na možnosti v bodočnosti, so ga včasih tudi pretiravali. To je dobro videti iz pisma, ki ga je nekdo, ki sicer ni znan, pisal v začetku septembra 1942 generalni direkciji javne varnosti v ministrstvu za notranje zadeve v Rimu:

»Italijansko prebivavstvo v pokrajini in sami Gorici živi v stanju strahu in pričakovanja grozečih dogodkov. Zelo resni ljudje in osebe nespornega zapanja, ki žive v pokrajini že desetletja, med njimi so tudi osebe, ki opravljajo zelo važne službe v stranki in vojski, se ne obotavljajo povedati svojega mnenja. Po njihovem se je v zadnjih tednih v pokrajini razbesnela prava jeza božja. Ljudje v Gorici ne spe več, ker se vedno boje kake teroristične akcije slovenskih rodoljubov. Človeka zgrabi strah, ko v Gorici opazuje tujerodce pa tudi mnoge domačine neslovenskega rodu, ker si nikoli ni mogel misliti, kako divje sovraštvo goje ti ljudje do Italijanov. Sedaj se uresničuje vse tisto, česar so se ljudje začeli bati že pred petimi ali šestimi meseci. Tako kakor Ljubljano tudi Gorico Slovenci doslovno oblegajo. Nasproti nam Italijanom postajajo vedno bolj nasilni in sovražni. Ne razvijajo samo strašne iredentistične propagande, ki podžiga in spodbuja prebivavce proti nam, temveč odvzema mestu najbolj nepogrešljivo preskrbo in povrh podpirajo tolpe četnikov(!), da se morejo organizirati in številčno rasti za vedno nove gverilske akcije ali za neizprosna in divja dela. Po mnenju druge osebe, ki dobro pozna slovensko okolje, ni več prostora za iluzije. Položaj se hitro poslabšuje...«.³⁸

Na tem mestu za nas ni važno opozoriti, koliko je italijanski avtor pisma pretiraval, pač pa moramo opozoriti, kako pismo kaže, da je dejavnost Slovencev rasla iz osvobodilnih teženj, da se otresejo italijanske oblasti, te težnje pa so rasle iz zrele narodne zavesti slovenskega ljudstva na Primorskem. To tendenco je nekaj tednov prej priznal tudi Mussolini, ko je 31. julija 1942 po sestanku z generali v svojem govoru v Gorici grozil s Cezarjevim mečem Slovencev tostran in onstran rapallske meje.

³⁶ Comando XXIII. corpo d'armata, N. 04/S/272 z dne 2. VII. 1942, fasc. 1035/L.

³⁷ Ibid. Ferrerova okrožnica z dne 10. VII. 1942, N. 02/511, fasc. 1008/II.

³⁸ Ministero dell'interno, Direzione generale della pubblica Sicurezza, N. 441/019670 z dne 12. 9. 1942, fasc. 1035/L.

Mussolini in Ferrero sta tako priznala, da se je poleti 1942 položaj na Primorskem močno poslabšal. Pri italijanskih vojakih je začel padati občutek za varnost. Prav zato, ker je varnost postala kočljiva zadeva, je npr. krajevna vojaška posadka v Podbrdu 20. avgusta 1942 svetovala svojim poročenim oficirjem in podoficirjem, naj svoje družine preselijo v varnejše kraje.³⁹ To je bil ukrep, ki je bil zelo podoben umiku oglarjev in kolonov s slovenske zemlje. Vzroki so bili pa za vse isti: naraščajoča dejavnost Slovencev proti Italijanom.

Italijanski viri so začeli govoriti o vedno večji drznosti Slovencev v javnem življenju. Tako je zaupni vojaški vir iz Gorice poročal v prvi polovici oktobra 1942, da se je med slovenskimi trgovci povečala sovražnost do tistih, ki so govorili italijansko, s svojimi strankami pa da so vedno bolj govorili slovensko, čeprav je bilo javno prepovedano.⁴⁰ S krepitvijo partizanstva je po italijanskem mnenju naraščalo tudi iredentistično gibanje in z njim nasprotje do Italije in fašističnega režima⁴¹.

Ko so Italijani novembra 1942 zasliševali ljudi na Cerkljanskem, so spoznali, kako na široko je seglo osvobodilno gibanje. Njihov sklep je bil: Obsežna organizacija prikazuje, da je vse prebivavstvo v obmejnem pasu ne samo slepo sovražno [Italijanom], temveč je ravno tako solidarno s partizanskimi bandami; ki pustošijo območje.⁴² To spoznanje je v tistem času potrdila tudi kohorta obmejnih miličnikov v Tolminu z besedami: »Na vsem ozemlju se vedno bolj širi iredentistično gibanje in sovražstvo do Italije in režima.⁴³

Navedeni primeri nam kažejo, da so Italijani sami spoznali, da slovenske narodne zavesti kljub najhujšemu terorju niso ubili, da dežele niso pacificirali, kakor so že mislili, da se je ta zavest v trenutkih, ki so jih nekateri Italijani slutili, dejansko pokazala in v neštetih oblikah dala duška, ker Slovenci niso hoteli utoniti v Italijanah in kot Slovenci izginiti s sveta, kakor je zapisal o slovenskem odnosu do Italijanov France Magajna.

Osvobodilni boj primorskega ljudstva je rasel iz vedno žive narodne zavesti. To so nam nedvomno pokazala naša izvajanja. Toda narodnoosvobodilni boj je imel na Primorskem posebne posledice. Kakor je narodna zavest vplivala na primorske Slovence in jih silila, da so zgrabili za puške in se spustili v oboroženi boj z osovraženim tujcem, tako je oboroženi boj vplival na zavest Primorcev, da so postali še zavednejši, odločnejši in požrtvovalnejši.

»Na vseh koncih Slovenije poka partizanska puška«, je zapisal Veljko junija 1943. »Še nikoli nismo bili Slovenci združeni. Naša partizanska puška nas je pa združila. Njen pok odmeva od Trsta in Nabrežine do ...

Po Benečiji se je tolkla nova brigada in ob Čeneblji še niso pozabili jezika Simona Gregorčiča ... Pa' je bila in je še živ ogenj in živa slovenska beseda. V zapuščeno Rezijo je tudi vstopil slovenski partizan in prišel v svoj dom. Ob slovenski pesmi, ki se vije z mogočnega Matajurja, puška vzbuja slovenska srca. Glas naše puške grmi okoli Rablja, Trbiža ... Zilico in Zilo oklepa bratska roka primorskega in koroškega partizana. Na Tolminskem je vstal Ivan Gradnik. Tolminci so stari puntarji in pojejo še staro tolminsko puntarsko [pesem], ki

³⁹ Comando Presidio Militare di Piedicolle, n. 07/1480 z dne 20. VIII. 1942, fasc. 1008/II.

⁴⁰ Comando XXIII c. d'armata, N. 04/S/4632 z dne 10. X. 1942, fasc. 10008/II.

⁴¹ Tenenza di Circhina, N. 8/575 z dne 18. XII. 1942, fasc. 1008/II.

⁴² Poročilo obmejne milice v Podbrdu, fasc. 1035/I.

⁴³ Comando IV. legione, M. C. M., N. 9152 z dne 30. XI. 1942, fasc. 1035/I.

so jo peli že pred stoletji. Tolminski partizani se kosajo z idrijskimi in goriškimi, kdo so boljši«.44

Vsaka nova partizanska enota je Primorcem vzbujala ponos, ker so se ob njej zavedali, da so zopet močnejši. V bojih prvih dveh primorskih brigad, ki sta se bili po severni Primorski in Slovenski Benečiji, so videli dokaz borbenosti Slovencev, da izpričajo svetu, da hočejo biti Slovenci enkrat za vselej priključeni svobodni in zedinjeni Sloveniji v novi Jugoslaviji in v bratski povezanosti s Sovjetsko zvezo.45 Kajti prvič v zgodovini se Slovenci borimo na lastni zemlji, za svoj rod, so pribile Primorke na nekem sestanku poleti 1943, kakor je zapisala Slovenka, list za primorske žene in dekleta.46

Ko je Italija 25. julija 1943 doživela fašistični zlom, ko je Mussolini moral odstopiti, so primorske žene in dekleta vzele ta dogodek za spodbudo za nadaljnji boj, v katerem »ne bodo odnehale prej, dokler ne bo zadnji fašist pregnan s Primorske, dokler ne bo zadnji italijanski vojak — izraz fašističnega imperializma — zapustil Primorske, dokler ne bosta Primorska in Istra jugoslovanski«.47

Kapitulacija Italije je prinesla primorskemu ljudstvu prvo zmago, prvo svobodo, kakor so rekli kasneje. Primorska je tedaj prekipevala veselja, ki se je izlivalo v pesem. Vsa Primorska je tedaj odmevala od partizanskih pesmi, ker je le pesem mogla izraziti veselje nad zmago nad vsem, kar je Primorska v tolkih letih doživela in pretrpela.

Toda s kapitulacijo Italije vojne še ni bilo konec. Ostali so še Nemci, ki so takoj okupirali obširna ozemlja v Italiji in seveda tudi slovensko ozemlje v Italiji. Vojna se je tako nadaljevala. Primorski Slovenci so morali znova doživljati nasilje okupatorjev. Znova je bilo prelite mnogo krvi, preden je resnično vzšla zarja svobode.

V dobi nemške okupacije so poseben pomen pridobili tisti možje in fantje iz Slovenskega Primorja ter Istre, ki sta jih fašistično nasilje in vojna vihra razsejala po Italiji in Afriki, kjer so služili vojsko. Mnoge med njimi so italijanske oblasti že leta 1942 ali 1943 deportirale iz Slovenskega Primorja, Istre in Benečije, da bi se ne priključili partizanskim enotam, ki so nastale v domovini. Mnoge od teh so vtaknile v »specialne bataljone«, to je v posebne kazenske bataljone, ker jim mesta v redni vojski niso zaupali. Kot zavedni sinovi svojega naroda so se ti fantje in možje z občudovanja vredno vztrajnostjo, s premagovanjem najrazličnejših ovir silno dolgo trudili, da bi se priključili vojski jugoslovanskih narodov v boju za svobodo in boljšo bodočnost.

Na tem mestu ni prostora, da bi prikazali ustanavljanje in borbene poti vseh mogočih enot, zraslih iz ljudi, ki so jih fašistične oblasti raztresle daleč od doma, pač pa je treba opozoriti, da so se tisoči sinov primorske zemlje zavestno opredeljevali za udeležbo v boju na strani svojega ljudstva za aktivno udeležbo v vojski jugoslovanskih narodov pod vodstvom maršala Tita. To opredeljevanje dostikrat ni bilo lahko, ker so bili izpostavljeni neštetim pritiskom za drugačno opredelitev, to je za opredelitev na strani Mihailovičevih četnikov za kralja in begunsko vladu v Londonu. Rezultati opredeljevanja tudi niso bili vedno uspešni, ker zavezniške oblasti opredelitve primorskih fantov in mož niso hotele

44 Loški odred, osnutki.

45 Matajur I, št. 1, str. 8—11.

46 Slovenka I, št. 3, P 39-2L.

47 Slovenka I, št. 3, 3.

upoštevati ali pa so kar javno delali za četnike. Toda opredeljevanje za Tita je kljub vsemu napredovalo. To je bil plebiscit posebne vrste, kakršnega zgodovina ne pozna. Toda ni bilo skoraj primorskega Slovenca in Istrana, do katerega so prišle vesti o položaju v domovini, ki bi se ne odločil za Titovo Jugoslavijo. Skoraj vsak od njih je moral premagati velike ovire, da je naposled mogel vstopiti v partizane in prispevati svoj delež za svobodo in boljšo bodočnost svojega ljudstva.⁴⁸

Opredeljevanje za Titovo Jugoslavijo je med primorskimi možmi in fanti v Italiji in zunaj Italije bilo na dnevnem redu seveda predvsem po kapitulaciji Italije. Takrat je po akciji predstavnikov narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije nastalo mnogo prekomorskih enot, predvsem prekomorske brigade, čeprav so ob njih bile tudi še nekatere druge enote. V prekomorskih brigadah so velik delež imeli primorski Slovenci. Nekatere so bile celo po večini sestavljene iz njih. S svojim vstopom vanje so seveda izpričali globoko narodno zavest ter potem s svojimi žrtvami dokazali svojo odločno voljo, da hočejo živeti združeni z ostalimi Slovenci v novi Jugoslaviji. Prekomorske brigade so bile tako borbena oblika primorske zavesti, kakor so bile enak izraz partizanske enote v domovini. Brez žive narodne zavesti primorskih ljudi bi teh brigad ne bilo.

Ko so Primorski Slovenci po končani vojni v veliki večini dosegli svobodo, niso bile izpolnjene samo njihove težnje, temveč tudi težnje primorskih pesnikov in pisateljev, ki so dolga desetletja vzgajali primorske ljudi, jim krepili narodno zavest, da so v njej rasli narodno in človeško ter dozoreli za veliki osvobodilni boj in za svobodo samo. Junaški borci primorskega ljudstva so uresničili svoje cilje, kot dediči svojih pesnikov in pisateljev pa so izpolnili tudi njihovo oporoko.

Zusammenfassung

EINIGE SPEZIFISCHE FORMEN DES NATIONALBEWUSSTSEINS DER SLOWENEN IN PRIMORJE IN JÜNGSTER ZEIT, BESONDERS WÄHREND DES NATIONALBEFREIUNGSKAMPFES IM ZWEITEN WELTKRIEG

Der Verfasser schildert die Slowenen in Primorje als ein Volk von besonders hoch entwickeltem Nationalbewusstsein. An das italienische Volk grenzend waren sie sich seit je der Gefahr dieser Nachbarschaft und des italienischen Imperialismus stärker bewusst, der von allem Anfang an den Wunsch gezeigt hat, die Slowenen und Kroaten — zwei Südslawische Völker — zu assimilieren.

Eine besondere Stellung in der Entwicklung des Nationalbewusstseins der Slowenen in Primorje fällt Dichtern und Schriftstellern zu, die vom Volk viel gelesen wurden und dadurch einen nationalen Halt bieten konnten. Hoch geschätzt wurden vor allem die Gedichte des Geistlichen Simon Gregorčič, der schon all das Leid, das dem slowenischen Volk aus dem italienischen Imperialismus erwachsen sollte, vorausgeahnt hat. Seine Vorahnungen erfüllten sich in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, als das slowenische Primorje den Italienern zufiel.

Der Verfasser schildert zwei Zeitabschnitte, welche die Slowenen unter Italien durchmachten — die Zeit der liberalen Demokratie und die der faschistischen Diktatur. Wenn schon die liberalen Regierungen Italianisierungstendenzen gezeigt hatten, so waren die Slowenen zur Zeit der faschistischen Diktatur vollkommen entrechtet und rücksichtsloser Unterdrückung und Italianisierung preisgegeben. In dieser Zeit reichen die Anfänge des organisierten Widerstandes gegen die faschistische Willkür,

⁴⁸ Prekomorci, Oris zgodovine prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot NOVJ, Ljubljana 1965.

die ersten Sabotagen und Brandlegungen in italienischen Schulen. Die Taten manifestierten das Nationalbewusstsein, sie sollten den Willen der Slowenen zum Ausdruck bringen, sich nicht vernichten zu lassen, und die Bereitschaft, für die nationale Befreiung bis zum Äussersten zu gehen. — Einen methodisch ganz anderen Weg gingen die jungen Kommunisten, die in den letzten Vorkriegsjahren einen bewaffneten Aufstand vorbereiteten, der im Augenblick des italienischen Kriegsbeitritts zu realisieren wäre. Durch den Aufstand sollte eine Sowjetrepublik entstehen, die alle im Begriff des »vereinten Sloweniens« zusammengefassten Ländern umfassen sollte. Doch kam es zu einer Realisierung dieses Gedankens nicht, weil die jungen Kommunisten früher eingesperrt wurden.

Die Hoffnung auf eine Befreiung von Italien lebte mit dem italienischen Kriegsbeitrag wieder auf, noch stärker wurde sie, als Italien im April 1941 Jugoslawien überfiel. Mit diesem Überfall wurde jener Vertrag ungültig, durch den grosse Teile slowenischen und kroatischen Bodens Italien zugefallen waren — der Aggressionskrieg vernichtete den Vertrag von Rapallo und die Frage der Ostgrenze konnte wieder gestellt werden. Die Grundlage für eine neue Entwicklung schuf in Slowenien die Nationalbefreiungsfront, die unter anderem auch die Gründung eines vereinten Sloweniens anstrebte. Auch die Slowenen in Primorje schlossen sich ihr bald an, trotz der Tatsache, dass ihre Lage besonders schwierig war, weil die besten Jahrgänge ins italienische Heer einrücken mussten.

Besonders bedeutend für die Entwicklung der Nationalbefreiungsbewegung in Primorje war der Prozess gegen die Slowenen im Dezember 1941. Die Slowenen in Primorje waren zutiefst betroffen und die letzten Bedenken gegen eine bewaffnete Aktion, insofern sie noch vorhanden waren, schwanden endgültig.

Typisch für den Nationalbefreiungskampf der Slowenen in Primorje war, dass in jeder Form des Kampfes auch das Nationalbewusstsein zum Ausdruck kam. Der Verfasser untermauert diese These mit konkreten Beispielen, die das hohe Nationalbewusstsein in Primorje bezeugen. Aus Jugoslawien kehrten Emmigranten zurück, die vor dem faschistischen Terror geflohen waren, und traten hier in die Reihen der Volksbefreiungsfront ein, ebenso zahlreiche Slowenen, die aus dem italienischen Heer desertierten und in die Heimat zurückkehrten. Auch das Volk unterstützte diese Bewegung und versorgte die Partisanen, die es als seine Kämpfer betrachtete. Die Partisanen vertrieben systematisch alle italienischen Köhler und Holzfäller, die die slowenischen Wälder vernichteten, und die Kolonien, die sich auf dem Grund und Boden jener Slowenen angesiedelt hatten, die unter dem faschistischen Regime ökonomisch vernichtet wurden. Vertrieben wurden auch die italienischen Lehrerinnen, die slowenische Kinder für die faschistische Ideologie gewinnen und sie italienisieren sollten. An Stelle von italienischen Schulen wurden slowenische organisiert. Auch slowenische Frauen und Mädchen engagierten sich in grosser Zahl im Volksbefreiungskampf und der Verfasser erbringt an konkreten Beispielen den Beweis, dass auch dieses Engagement aus dem hohen Nationalbewusstsein erwuchs.

Als Mussolini am 25. Juli 1943 zurücktreten musste, flaute der Volksbefreiungskampf nicht ab sondern schöpfte daraus neuen Antrieb. Die Slowenen in Primorje deklarierten, sie wollten ihren Kampf nicht eher aufgeben, als dass der letzte italienische Soldat ihr Land verlassen hatte und Primorje und Istrien zu Jugoslawien gehörten.

Die Kapitulation Italiens brachte noch keine Lösung, Primorje wurde von den Deutschen besetzt und die Slowenen machten einen erneuerten Besatzungsterror durch. Bis zur endgültigen Befreiung sollte noch viel Blut vergossen werden. Doch ging es in diesem Teil des Krieges nicht mehr um neue Formen des Nationalbewusstseins im Kampf gegen die Besatzungsmacht, sondern nur um die Widerstandskraft gegen fremde Willkür. An dieser fehlte es nicht.